

Skaitytojų klubai ir skaitymo fenomenologija: nuo sąmoningo individo iki įgalintos bendruomenės

Dovilė Kuzminskaitė

Vilniaus universitetas, Lyginamųjų literatūros studijų centras

Vilnius University, Centre for Studies in Comparative Literature

dovile.kuzminskaite@flf.vu.lt

Santrauka. Skaitytojų klubai jau kelis dešimtmečius pasaulyje yra itin populiarūs bendruomeninė veikla, šiuo metu sparčiai plintanti ir Lietuvoje. Apie skaitytojų klubų reikšmę Lietuvoje rašyta ir kalbėta negausiose mokslinėse publikacijose bei viešojoje erdvėje, tačiau išsamesnių, ne panoraminio, o analitinio (filosofinio) pobūdžio tyrimų apie tokių bendruomenių reikalingumą vis dar trūksta. Straipsnio tikslas ir yra aptarti ontologinę skaitymo ir skaitytojų klubų svarbą ir pažvelgti, kas yra būdinga skaitymo patirties prigimčiai bei kaip ją ir skaitytojus veikia dalyvavimas skaitytojų klube. Iš fenomenologinės perspektyvos aiškėja, kad skaitymas praplečia laiko ir erdvės ribas, leidžia individui išgyventi daugiau, negu yra įmanoma „objektyviojoje“ realybėje. Skaitydamas individas nėra vien pasyvus iš anksto sugeneruotos žinutės priėmėjas. Dalyvavimas skaitytojų klube asmenims suteikia galimybę visapusiškiau suvokti literatūros tekstus, įgalina dalyvius savarankiškai ir kritiškai mąstyti, padeda kurti ir stiprinti demokratinį bendruomeninį ryšius.

Reikšminiai žodžiai: skaitytojų klubai; skaitymas; fenomenologija, performatyvumas.

Reading Clubs and the Phenomenology of Reading: From the Mindful Individual to the Empowered Community

Abstract. Reading clubs have been an extremely popular community activity in the world for several decades. They are spreading rapidly in Lithuania. The significance of reading clubs in Lithuania has been discussed in a few scholarly publications and in the public space, but a more detailed and analytical/philosophical research on the necessity of such communities is still absent. The paper discusses the ontological importance of reading and reading clubs and looks into the nature of the reading experience and the effects of participation in a reading club. From a phenomenological perspective, it is clear that reading extends the boundaries of time and space, allowing the individual to experience more than is possible in “objective” reality. During the process of reading, the individuals are not merely passive receivers of a pre-generated message. On the contrary, the participation in a reading club enables them to understand literary texts more fully, empowers to think independently and critically, and helps to build and strengthen democratic community ties.

Keywords: reading clubs, reading, phenomenology, performativity.

Įvadas

Pastaraisiais metais Lietuvoje pastebimas vis didėjantis susidomėjimas skaitytojų klubais, lemiantis tiek pačių skaitytojų klubų skaičiaus augimą ir įvairovę (nuo instituciškai organizuojamų, pavyzdžiui, bibliotekų, iki rengiamų privačiai, draugų ar šeimos iniciatyva; nuo tų, kuriuose svarbus terapinis

Received: 06/11/2023. **Accepted:** 19/12/2024.

Copyright © 2024 Dovilė Kuzminskaitė. Published by the [MartyNAS Mažvydas National Library of Lithuania](#).

This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](#) (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

užmojis, iki mėgėjiško pobūdžio literatūros aptarimų), tiek poreikį šį fenomeną aptarti. Apie skaitytojų klubų reikšmę rašyta ir kalbėta kol kas negausiose mokslinėse publikacijose¹ ir viešojoje erdvėje², tačiau išsamesnių, ne panoraminio, o analitinio pobūdžio mokslinių diskusijų apie tokių bendruomenių reikšmę Lietuvoje vis dar trūksta. Siekiant žengti pirmąjį nedidelį žingsnį užpildant šią spragą, užuot analizavus skaitytojų klubų tipologiją ir veikimo principus bei kitus pragmatinius aspektus, šiame straipsnyje keliamas tikslas aptarti ontologinę skaitymo ir skaitytojų klubų svarbą ir pažvelgti, kas yra būdinga skaitymo patirties prigrimčiai bei kaip ją (ir skaitytojus) veikia dalyvavimas skaitytojų klube. Kitaip tariant, siekiama aptarti, kaip skaitymas veikia žmogaus būties pasaulyje patirtį ir kokią specifinę įtaką tam daro skaitymas ir teksto aptarimas drauge su kitu žmogumi. Siekiant šio tikslo aptariami tokie su skaitytojų klubais susiję aspektai: skaitymo, kaip veiksmo, ypatumai, skaitymo įgalinama erdvė ir laiko patirtis, skaitymas, kaip egzistencijos ribas praplečianti veikla bei skaitymo įtaka individualios ir bendruomenės sąmonės formavimuisi. Tam, kad būtų galima pagrįsti skaitymo, kaip autentiškos būties patyrimo praktikos, suvokimą, pasitelkiama fenomenologinė prieiga, paremta Algio Mickūno³, Maurice'o Merleau-Ponty⁴, Martino Buberio⁵, Tomo Sodeikos⁶ ir Mintauto Gutausko⁷ darbais. Viena pamatinių šio straipsnio idėjų – M. Merleau-Ponty formuluojama *Kito* samprata. Filosofas apibrėžia *Kitą* kaip būtinąją būties patirties komponentą ir teigia, kad savęs, savojo „aš“ patyrimas visiškoje atskirtyje yra neįmanomas:

*Aš niekuo nesiskiriu nuo „kitos“ sąmonės, mat mes visi esame betarpiškos esatys pasaulyje, kuris, kaip tiesų sistema, yra pagal apibrėžimą vienatinis ir vieningas.*⁸

Taigi straipsnyje pasitelkiama mintis, kad skaitymo patirtis (tiek vienumoje, tiek ir grupėje) implikuoja sąveiką su daugybe įvairių *Kito* įsikūnijimų, o drauge ir įgalina savęs, kaip kito, suvokimą. Šiuo požiūriu skaitytojų klubuose patiriama būtis artima M. Buberio aprašomam dialoginiam būties konceptui: filosofas teigia, kad „nėra jokio Aš paties savaime – visuomet yra tik Aš iš žodžių poros Aš–Tu arba iš žodžių poros Aš–Tai“, tokią būties formą įvardydamas kaip „santykio pasaulį“⁹. Būtent santykinė

¹ Čia vertėtų pažymėti Daivos Janavičienės publikacijų apie biblioterapiją reikšmę, kuriose plėtojama mintis apie gydančią individualiojo ir kolektyvinio skaitymo galią. Žr. Janavičienė, D. Biblioterapijos paslaugų poreikis Lietuvos viešosiose bibliotekose. *Knygotyra*, 2011, t. 57, p. 207–225, <https://doi.org/10.15388/kn.v57i0.1482>; Janavičienė, D. Biblioterapija onkologiniams ligoniams ir jų artimiesiems. *Slauga. Mokslas ir praktika*, 2023, t. 4, Nr. 10 (322), p. 19–26, <https://doi.org/10.47458/Slauga.2023.4.29>. Išsamiai biblioterapijų knygų klubų situaciją Lietuvoje apžvelgia Jurgitos Girčienės ir Miglės Damijonaitytės tyrimas: Girčienė, J.; Damijonaitytė, M. Biblioterapijos paslaugos viešosiose bibliotekose: Lietuvos atvejis. *Knygotyra*, 2023, t. 81, p. 137–178, <https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2023.81.5>.

² Pavyzdžiui, Rasos Derenčienės atliktas skaitytojų klubų situacijos Lietuvoje pristatymas LRT radijo laidoje: Ką man skaityti? Kam reikalingi knygų klubai ir kas į juos renkasi? *LRT.lt*, 2022, liepos 22 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000225083/ka-man-skaityti-kam-reikalingi-knygu-klubai-ir-kas-i-juos-renkasi> [žiūrėta 2025-04-24]. Apie Vilniaus apskrities Adomo Mickevičiaus viešojoje bibliotekoje nuo 2005 m. veikiančią Skaitytojų klubą pasakoja šios bibliotekos vyriausioji bibliotekininkė Odeta Maziliauskienė: Populiarijantis laisvalaikio leidimo būdas Lietuvoje – skaitytojų klubai. *Delfi*, 2019, spalio 23 d. Prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/kultura/naujienos/populiarijantis-laisvalaikio-leidimo-budas-lietuvoje-skaitytoju-klubai-82596535> [žiūrėta 2025-04-24].

³ Žr. visų pirma: Mickūnas, A. Laikas/erdvė – patirtis (I). *Aplinkkeliai.lt*, 2022, vasario 20 d., prieiga per internetą: <https://aplinkkeliai.lt/musu-tekstai/akademije/laikas-erdve-patirtis-i/> [žiūrėta 2025-04-24]; Mickūnas, A. Laikas/erdvė – patirtis (II). *Aplinkkeliai.lt*, 2022, balandžio 23 d., prieiga per internetą: <https://aplinkkeliai.lt/musu-tekstai/akademije/laikas-erdve-patirtis-ii/> [žiūrėta 2025-04-24]. Taip pat žr. Mickūnas, A.; Stewart, D. *Fenomenologinė filosofija* / iš anglų k. vertė A. Sverdiolas. Vilnius: Baltos lankos, 1994; Mickūnas, A.; Jonkus, D. Fenomenologinė filosofija ir jos šešėlis. *Metai*, 2015, Nr. 1 (sausis), p. 114–125.

⁴ Merleau-Ponty, M. *Juslinio suvokimo fenomenologija* / iš prancūzų k. vertė J. Skersytė ir N. Keršytė. Vilnius: Baltų lankų leidyba, 2018.

⁵ Buberis, M. *Dialogo principas. 1: Aš ir Tu* / iš vokiečių k. vertė ir įvadą parašė T. Sodeika. Vilnius: Katalikų pasaulis, 1998.

⁶ Žr. Sodeika, T. *Filosofija ir tekstas*. Kaunas: Technologija, 2010; Sodeika, T. Ontologija ir medijos: *les liaisons dangereuses*. In: Sodeika, T.; Šerpytytė, R.; Bacevičiūtė, D. *Ontologijos transformacijos: medijos, nihilizmas, etika*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015, p. 15–105.

⁷ Gutauskas, M. *Dialogo erdvė: fenomenologinis požiūris*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010.

⁸ Merleau-Ponty, M. *Juslinio suvokimo fenomenologija*, p. 10.

⁹ Buberis, M. *Dialogo principas. 1: Aš ir Tu*, p. 70 ir 72.

egzistencijos forma veriasi skaitytojų klubų susitikimų metu, kai itin aiškiai patiriama *Aš-Tu* sutaptis, o atsietoji egzistencija tampa neįmanoma. Be to, *Aš-Tu* ryšys skaitytojų klubų susitikimuose tampa dar kompleksiškesnis, nes juose kuriami santykiai yra ne dvinariai, o daugianariai. Tad *buberiškąją* samplaiką būtų galima išskleisti į *Aš-Tu*, apimančią tiek ryšį su kitu, tiek su savimi pačiu, kaip kitu, tiek *Aš-Mes* (suvokiant savo individualumą, bet drauge priklausymą grupei; tai ypač aktualu skaitytojų klubams, kurie tam tikrą laiką veikia kaip uždara bendruomenė), tiek *Aš-Jie* ar *Aš-Jūs* (pavyzdžiui, nuomonės nesutapimo akimirka).

Laiko ir erdvės samprata straipsnyje formuluojama pagal A. Mickūno tekstuose „Laikas/erdvė – patirtis“¹⁰ apibrėžiamą laiko ir erdvės įtaką realybės patyrimui. Filosofo teigimu, realybės ir žmogaus egzistavimo joje suvokimui laiko ir erdvės sąvokos yra būtini komponentai, tačiau jie nėra vienašaliai. Tiek laikas, tiek ir erdvė yra kompleksiški, sudaryti iš kelių dėmenų ar komponentų, tad būties patirtis taip pat nehomogeniška. Atsižvelgiant į tai, straipsnyje ir siekiama parodyti, kaip asmeninė skaitymo patirtis atveria galimybę patirti laiko ir erdvės daugialypumą (t. y. leidžia visapusiškiau patirti laiką ir erdvę), o skaitymo klubai šį skaitymo patirties daugiabriauniškumą dar labiau įgalina, suteikdami jam papildomų komponentų (pavyzdžiui, galimybę persikelti į *Kito* patirtį).

Straipsnį sudaro keturios dalys. Pirmoje dalyje „Literatūros patyrimas: skaitymo erdvė ir laikas“ remiantis A. Mickūno laiko ir erdvės samprata aptariama, kaip skaitymas susijęs su kartinėmis žmogaus būciais laiko ir erdvės kategorijomis. Antroje dalyje „Teksto atlikimas: skaitymo performatyvumas“ atsišpiriant nuo Erikos Fischer-Lichte's performatyvumo teorijos¹¹ ir Zenono Norkaus pateiktos Edmundo Husserlio santykių tinklo interpretacijos¹² aptariama performatyvioji skaitymo plotmė. Trečia dalis „Skaitymas kaip santykis su *Kitu*“ skirta, pasiremiant M. Merleau-Ponty ir M. Buberio sąveikinio pasaulio patyrimo ir sutapties konceptais, skaitymui ir dalyvavimui skaitytojų klubuose kaip veiklai, kurioje neišvengiamas susidūrimas su *Kito* savastimi, atskleisti. Paskutinėje – ketvirtoje – dalyje „Teksto tiesa“, remiantis M. Merleau-Ponty ir Juano Varo Zafros¹³ tiesos apibrėžtimis, aptariamas interpretacijų daugio ir teksto tiesos klausimas.

1. Literatūros patyrimas: skaitymo erdvė ir laikas

Apie tai, kad literatūra nėra vien pramoga, o, veikiau, savitas egzistencinis „pratimas“, būdas suvokti pasaulį, yra kalbėjęs ne vienas rašytojas (pavyzdžiui, iš Čilės kilusio rašytojo Roberto Bolaño autobiografiniame apsakyme „Literatura + enfermedad = enfermedad“ [liet. „Literatūra + liga = liga“]¹⁴ ryškėja, kad esama trijų esmingai svarbių būties patyrimą nulemiančių patirčių: literatūros, kelionių ir sekso). Panašų požiūrį neretai išsako ir grožinių kūrinių veikėjai (pavyzdžiui, Julio Cortázar romano „Žaidžiamieji klases“¹⁵ protagonistas gyvena labiau literatūros, o ne tikrovės dimensijoje, panašiai nutinka ir daugeliui Argentinos rašytojo Jorge'ės Luiso Borgeso veikėjų). Taigi galima teigti, kad knygos – ne tik fiziniai objektai, apimantys autoriaus išmonę, bet ir tam tikro žinojimo apie pasaulį, unikalios jo patirties fragmentai. Šią mintį patvirtina A. Mickūno „Estetikoje“ išsakytą įžvalgą apie meno vertę, kuri „glūdi metafizinėse ir ontologinėse jo nuorodose“¹⁶.

¹⁰ Žr. Mickūnas, A. *Laikas/erdvė – patirtis (I)*; Mickūnas, A. *Laikas/erdvė – patirtis (II)*.

¹¹ Fischer-Lichte, E. *Performatyvumo estetika* / iš vokiečių k. vertė A. Merkevičiūtė. Vilnius: Menų spaustuvė, 2013.

¹² Norkus, Z. Apie intencionalinius santykius, intencionalinius kontekstus ir E. Huserlio fenomenologiją. *Problemos*, 1987, t. 37, p. 43–52, <https://doi.org/10.15388/Problemos.1987.37.7192>.

¹³ Varo Zafra, J. Clubs de lectura y crítica literaria. *Boletín de la Asociación Andaluza de Bibliotecarios*, 2024, No. 127, p. 159–176. Taip pat prieiga per internetą: <https://aab.es/wp-content/uploads/2024/06/127-BAAB-159-176.pdf> [žiūrėta 2025-04-24].

¹⁴ Žr. Bolaño, R. *Cuentos completos*. Barcelona: DeBolsillo, 2020.

¹⁵ Cortázar, J. *Žaidžiamieji klases* / iš ispanų k. vertė V. V. Petrauskas. Vilnius: Alma littera, 2006.

¹⁶ Mickūnas, A. Menas kaip pasaulio suvokimo perversmai: ontologijos kritika. In: Mickūnas, A. *Estetika: menas ir pasaulio patirtis* / sudarytoja R. Brūzgienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011, p. 77.

Rašytojas, Lotynų Amerikos literatūros tyrėjas Dante'ė Liano formuluoja literatūros, kaip nutikimo, gyvo pasaulio potyrio, apibrėžtį ir teigia, kad grožinis kūrinys yra išgyvenamas lygiai taip pat, kaip bet kuri kita „objektyvi“, „reali“ patirtis¹⁷. Laikydami nuostatos, kad skaitymo sužadinamas realybės patyrimas yra tolygus ar bent jau artimas „objektyviosios“ realybės išgyvenimui, galėtume teigti, kad skaitytojų patirčių laukas daug didesnis, o egzistencijos ribos – labiau neapibrėžtos nei neskaitančiųjų, mat teksto realybėje jie susiduria su daugiau įvairių *Kito* apraiškų. Be to, žvelgiant iš tokios perspektyvos, galima manyti, kad skaitymas yra ne pasyvus malonumas, o aktyvi egzistencinė patirtis, sužadinanti skaitytoją būčiai lygiai taip pat, kaip dalyvavimas bet kokioje „tikrojo“ pasaulio veikloje. Taigi būtų galima svarstyti, ar tekstas yra fizinis objektas, o galbūt jis – kitas realybės matmuo?

A. Mickūno požiūriu, kiekviena realybės patirtis neatsiejama nuo vietos ir laiko¹⁸, tad šie aspektai svarbūs ir tekstiniam realybės patyrimui. Kiekvienas skaitymo aktas yra susijęs su dviem erdvėlaikiais: realiuoju, t. y. tuo, kuriame egzistuoja skaitytojas, ir fikciniu, t. y. tuo, į kurį persikeliama skaitant. Realiojo skaitymo erdvė dažnai menkai kinta, mat kūniška skaitymo patirtis yra gana statiška: dažniausiai skaitoma pasyviai būnant tam tikroje vietoje. Tiesa, būtų galima svarstyti, kiek į knygą susitelkęs skaitytojas iš tiesų geba patirti objektyviąją erdvę, t. y. kiek iš tiesų suvokia savo kūną fiziniame čia ir dabar matmenyje, mat jo sąmonė skaitymo proceso metu veikia kitame realybės matmenyje. Fikcinės erdvės potyris, priešingai, daug dinamiškesnis: skaitymas nukelia skaitytoją į erdves, po kurias važduotės ir minties pastangomis jis gali judėti nevaržomai¹⁹. „Objektyviojo“ laiko patyrimas, savo ruožtu, taip pat ambivalentiškas: skaitytojas yra konkrečiame laike, kuris jam skaitant nestovi vietoje, tačiau panirus į tekstą ir išėjus į kitą – teksto laiko – dimensiją, „tikrojo“ laiko tėkmės skaitytojas, veikiausiai, nejaučia. A. Mickūnas kalba apie tris laiko momentus: praeitį kaip jau nesantį laiką, ateitį kaip dar nesantį laiką, ir dabartį kaip vienintelį esantį laiką, taigi, vienintelį, kuris mums yra iš tiesų pažinamas²⁰. Paradoksalu, kad skaitymas, regis, geba suspenduoti ir šį, o paniręs į knygą skaitytojas geba dabarties akimirką patirti tai, kas, *mickūniškuoju* supratimu, neįmanoma: praeitį arba ateitį. Kitaip tariant, skaitymas išplečia laiko ir erdvės ribas ir papildo jas naujomis dimensijomis.

Taigi ima ryškėti, kad skaitymas visų pirma yra aktyvi patirtis, o skaitydamas individas ne „pabėga“ nuo „objektyviosios“ realybės, bet išgyvena kitokią realybės patirtį. Skaitančiam individui knygos pasaulis yra tikrovė, papildanti kasdienio buvimo patyrimą, o skaitymo veiksmas leidžia kitaip, visapusiškiau patirti laiką ir erdvę.

2. Teksto atlikimas: skaitymo performatyvumas

Įsigilinus į skaitymo erdvės ir laiko ambivalentiškumą ir jų priklausymą nuo skaitytojo įgalinimo aiškėja, kad skaitytojas nėra pasyvus autoriaus minčių priėmėjas; veikiau – teksto atsiradimui būtinas komponentas, reikšmės proceso dalyvis. Tokią skaitymo apibrėžtį formuluoja ir performatyvumo teorijos autorė E. Fischer-Lichte, įvedusi skirtį tarp skaitymo kaip teksto šifravimo, ir skaitymo kaip teksto atlikimo²¹. Skaitymo kaip performatyvaus veiksmo supratimas artimas ir fenomenologijai, teigiančiai, kad žmogaus būvis pasaulyje nėra statiškas ir vienalytis – jį sudaro tam tikrų sąveikų tinklas. Pavyzdžiui, aptardamas E. Husserlio įvardytus fenomenologijos pagrindus, Z. Norkus išryškina sąmonės, kaip santykio, ir „intencionalinių santykių tinklo“ svarbą²². Taigi fenomenologinė prieiga leidžia teigti, jog visas mūsų egzistavimas paremtas polinkiu į ryšį: tiek su skirtingais savasties elementais, tiek ir

¹⁷ Plačiau apie tai žr. Liano, D. Occidente, canon y literatura hispanoamericana. *Caravelle*, 2013, No. 100, p. 81–99, <https://doi.org/10.4000/caravelle.134>.

¹⁸ Mickūnas, A. *Laikas/erdvė – patirtis (I)*.

¹⁹ Plg. žr. Sodeika, T. Miesto metafizika: dykumos tėvų profenomenas arba tobulo tylėjimo pamokos. *Religija ir kultūra*, 2008, t. 5, Nr. 2, p. 69–70, <https://doi.org/10.15388/Relig.2008.2.2780>.

²⁰ Mickūnas, A. *Laikas/erdvė – patirtis (II)*.

²¹ Plačiau žr. Fischer-Lichte, E. *Performatyvumo estetika*.

²² Norkus, Z. *Apie intencionalinius santykius, intencionalinius kontekstus ir E. Husserlio fenomenologiją*, p. 44.

su supančiu pasauliu. Be to, skaitymo veiksmas neatsiejamas nuo vaizduotės, įsivaizdavimo: K. Saboliaus teigimu, pati vaizduotės ontologija yra performatyvi²³. Tad skaitymas yra ne tik veiksmas, bet ir tapsmas.

Žvelgiant iš šios perspektyvos ryškėja, kad skaitytojas tekstą ne tik suvokia, t. y. dekoduoja jame rašytojo užkoduotą žinutę, suvokia signifikato ir signifikanto ryšius, apdoroja jam pateiktą informaciją tam, kad priėtų prie tam tikrų išvadų, bet, veikiau, jį atlieka. Sąveikaudamas su tekstu skaitytojas įgalina jį būti, tad jo veiksmas panašus, pavyzdžiui, į muzikos kūrinio atlikėjo, tik išoriškai nepatiriamas jauslėmis. Skaitydamas literatūros kūrinių skaitytojas iš nebūties išjudina visą to kūrinio pasaulį: skaitydami regime vaizdinius, užuodžiame aprašomus kvapus, juntame paviršių tekstūrą, girdime minimus garsus. Tiesa, šie procesai vyksta individualiosios sąmonės, individualus teksto patyrimo ribose, tad nenuostabu, jog lygiai taip pat, kaip skaitymas ugdo ir formuoja individo sąmonę, ji formuoja ir tam tikro kūrinio atlikimą bei interpretaciją.

Teorijų apie skaitytojo reikšmę kūrinio buvimui esti nemažai – viena ryškiausių, ko gero, suformuluota Umberto Eco veikale „Opera aperta“²⁴, kuriame rašytojas pabrėžia atvirą literatūros (ar kito meno) kūrinio prigimtį ir tai, kad teksto reikšmė neegzistuoja savaime, iki skaitytojo. Vadovaujantis U. Eco teorija, kūrinio reikšmė įvyksta skaitytojo sąveikos su tekstu metu. Taigi būtų galima sakyti, kad performatyvi prigimtis būdinga ne tik skaitymo veiksmui, bet ir teksto prasmei: ją būtina atlikti, įgalinti būti. Reikšmės fenomenas iškyla tik sąveikos su *Kitu* akimirka ir priklauso nuo konteksto: „[...] fenomenologija randa kalbos reikšmę gyvenamųjų pasaulio situacijų kontekste“²⁵.

Kalbant apie skaitymą kaip atlikimą ir teksto interpretaciją, svarbu nepamiršti ir skaitytojų klubams aktualaus medijos pakeitimo aspekto: skaitytojų klubuose kūrinys, jo siužetas ir suprasta mintis paverčiama žodiniu diskursu, vadinasi, būtų galima teigti, kad jis savitai adaptuojamas ir konvertuojamas į kitą mediją. T. Sodeikos teigimu, rašto ir žodžio, kaip medijų, skirtumus svarbu suvokti ir turėti omenyje, mat jie taip pat gali paveikti mūsų pasaulio patirtį²⁶. Kitaip tariant, svarbu ne tik tai, kad „pasakodami mes artikuliuojame pasakojamąjį dalyką“²⁷, bet ir kokią mediją pasitelkiame šiam veiksmui atlikti.

Taigi skaitymas ne tik yra tam tikros realybės patyrimas, bet ir aktyvus dalyvavimas tos realybės kūrimo procese. Tam, kad tekstas būtų reikšmingas (ar įreikšmintas), skaitytojo figūra yra ne tik reikalinga, bet ir, veikiau, būtina. Tuomet būtų galima teigti, kad, priešingai nei dažnai linkstama manyti, skaitymas nėra griežtai individualistinė veikla – sąveikos principas užkoduotas pačioje jo prigimtyje.

3. Skaitymas kaip santykis su *Kitu*

Visai kaip erdvės ir laiko atžvilgiu, santykio su *Kitu* plotmėje skaitymo patirtis taip pat ambivalentiška. Viena vertus, skaitymas implikuoja buvimą vienumoje: tam, kad būtų galima panirti į tekstą, reikalingas bent jau dalinis atsiribojimas nuo supančio pasaulio. Kita vertus, skaitytojas nuolatos sąveikauja tiek su pačiu kūriniu, kaip visuma, tiek ir su jame esančiais *Kitais*: išitraukęs į teksto pasaulį jis patenka į veikėjų sąveikų tinklą, kuriame, kad ir netiesiogiai, bet dalyvauja. Žinoma, skaitytojas negali paveikti teksto tėkmės, tačiau pats yra jos veikiamas: jausdami empatišką ryšį su tam tikru veikėju, susitapatindami su lyrinio subjekto jausenomis perimame dalį jų pasaulio patirties. Pasitelkę fenomenologijos terminologiją galėtume sakyti, kad būtent sąveika įgalina teksto supratimą: Michailo Bachtino teigimu, „[...] aš ir kitas yra pagrindinės vertybinės kategorijos, darančios įmanomą bet kokią tikrą vertinimą“²⁸.

²³ Sabolius, K. Vaizduotė anapus įsivaizduojančiojo. *Problemos*, 2006, t. 69, p. 121, <https://doi.org/10.15388/Problemos.2006..4052>.

²⁴ Eco, U. *Opera aperta*. Barcelona: Ariel, 1979.

²⁵ Mickūnas, A.; Stewart, D. *Fenomenologinė filosofija*, p. 131.

²⁶ Sodeika, T. *Ontologija ir medijos*: les liaisons dangereuses, p. 22.

²⁷ Sodeika, T. *Filosofija ir tekstas*, p. 15.

²⁸ Bachtin, M. *Autorius ir herojus: estetikos darbai / sudarė ir iš rusų k. vertė D. Kovzan*. Vilnius: Aidai, 2002, p. 295.

Be vieno ar kito kūrinio veikėjų, yra ir dar vienas esminis *Kitas*, svarbus mūsų santykiui su tekstu ir labiau susijęs su „objektyviaja“ realybe – tie, su kuriais dalijamės savo teksto interpretacijomis. Literatūros patirtis dažnai neatsiejama nuo noro dalytis: perskaitęs paveikų tekstą žmogus įprastai ieško būdų apie jį pasikalbėti su kitais, virtualiai (pavyzdžiui, *Goodreads* platformoje, socialiniuose tinkluose; čia būtų galima prisiminti *bookstagram* fenomeną) ar gyvai (pavyzdžiui, skaitytojų klubuose). Taigi teksto interpretacija gali būti dvejopa: viena vertus, individualioji, kurią skaitytojas atlieka pats su savimi, kita vertus, kolektyvinė, kuriai būtinas aktyvus dviejų ar daugiau skaitytojų dialogas²⁹. Būtent tokia kolektyvinės interpretacijos praktika vyksta skaitytojų klubuose.

Svarbu pastebėti, kad kalbėdamiesi apie knygas skaitytojai nejučia aptaria ne tik kūrinio turinį, bet ir kitus aspektus: išreiškia savo pažiūras į pasaulį, vertybines sistemas, perteikia kitam savo subjektyvias patirtis. Taigi pokalbis apie knygą su *Kitu* įgalina egzistenciškai svarbesnę dialogo formą, leidžiančią kurti autentiškesnius tarpasmeninius santykius. Dalyvaudami skaitytojų klubuose individai ne tik iškomunikuoja savo teksto patirtį, bet ir kuria santykį su kitais: mokosi įžvelgti ir išklaisyti jų nuomonę, suvokti *Kito* buvimo pasaulyje patirtį. Verta pastebėti, kad svarbus ne tik emocinis ar intelektualinis ryšys su *Kitu*: skaitytojų klubuose skaitytojai dažnai susitinka fizinėje erdvėje. Sparčiai virtualėjančiame pasaulyje³⁰ kūniškasis buvimas greta kito, kūno kalbos interpretavimas yra itin svarbus. A. Mickūnas ir Dalius Jonkus nurodo kūną esant žmogiškosios patirties pamatu, „[...] tai centras, iš kurio stebima visa kita“³¹. Tad skaitytojų klubuose skaitytojai susitinka visokeriopai, kaip dvi „kūniškos sąmonės“³². Kitaip tariant, patvirtinama tai, ką teigia M. Merleau-Ponty – kad pasaulio patirtis yra visų pirma santykių ir ryšių tinklo patirtis: „[...] žmogus – tai santykių mazgas. Ir tik santykiai turi žmogui reikšmę.“³³ Skaitytojų klubuose įvyksta M. Buberio aprašytas dialogas, paremtas *Aš-Tu* principu, t. y. skaitymas tampa ne tik buvimu su savimi, bet ir buvimu su kitu ir per kitą. Apibendrinamos biblioterapinius skaitytojų klubus Jurgita Girčienė ir Miglė Damijonaitytė taip pat pažymi, kad grupinį skaitymą būtų galima laikyti vienu iš komunikacijos tipų³⁴.

Laiko ir erdvės atžvilgiu kolektyvinės teksto interpretacijos metu skaitytojai persikelia į tam tikrą unikalią būties akimirką: vienu metu jie yra ir objektyviojoje realybėje, kurioje vyksta kalbėjimo veiksmas, ir kiekvienas savo patirtoje teksto versijoje, ir tuose erdvėlaikiuose, kuriuos į paviršių iškelia interpretacijos aktas, sužadindamas individualiąją ir kolektyvinę atmintis. Be to, kolektyvinė interpretacija leidžia atlikti ir tam tikrą persikėlimą į *Kito* patirtį: viešai aptardami prisiminimus, jausmus ir išgyvenimus, kuriuos sužadina tam tikras tekstas, interpretacijos dalyviai į juos perkelia ir savo klausytojus, taip išplėsdami tiek savo, tiek jų egzistencijos ribas. Taigi ne tik skaitymo, bet ir interpretacijos veiksmas leidžia kalbėti apie objektyviosios realybės skilimą į gausybę paralelinių pasaulių ir individo egzistavimą keliuose iš jų vienu metu.

Apibendrinant galima teigti, jog knygos aptarimas su *Kitu* ar *Kitais* (pavyzdžiui, skaitytojų klubuose) sudaro galimybes ne tik dar labiau aktualizuoti paties teksto reikšmę, aptariant ją iš kelių perspektyvų, bet ir kuria sąlygas atviresniam, autentiškesniam komunikacijos aktui – vadinasi, padeda kurti glaudesniais ryšiais grįstas bendruomenes.

²⁹ Ko gero, būtų galima skirti dar ir trečią interpretacijos tipą – tos, kurias išsako tam tikroje galios pozicijoje esantys individai (pavyzdžiui, literatūros mokslininkai). Nepaisant akivaizdaus ir neišvengiamo subjektyvumo, jomis siekiama atspindėti (ar kurti) tam tikrą kolektyvinį žinojimą.

³⁰ Apie tiesioginės komunikacijos svarbą į virtualumą linkstančiame pasaulyje, aptardama M. Buberio dialogiškosios filosofijos svarbą, kalba Vaida Asakavičiūtė. Žr. Asakavičiūtė, V. Martinas Buberis: egzistencinis dialogas kaip iššūkis medijų visuomenėje. *Logos*, 2020, Nr. 105, p. 12, <https://doi.org/10.24101/logos.2020.67>.

³¹ Mickūnas, A.; Jonkus, D. *Fenomenologinė filosofija ir jos šėšėlis*, p. 121.

³² *Ibidem*, p. 121.

³³ Merleau-Ponty, M. *Juslinio suvokimo fenomenologija*, p. 535.

³⁴ Girčienė, J.; Damijonaitytė, M. *Biblioterapijos paslaugos viešosiose bibliotekose: Lietuvos atvejis*, p. 153.

4. Teksto tiesa

Su teksto interpretacijos veiksmu glaudžiai susijęs žinojimo hierarchijos klausimas. Paprastai viešojoje sferoje dalytis išvalgomis apie tam tikrus objektus ar klausimus kviečiami konkrečios srities profesionalai: literatūrologai aptaria knygas ir literatūros tendencijas, nes turi tam reikalingų kompetencijų. Taigi susidaro vertikalus galios santykis: teisė nuspręsti, ar tekstas geras, ar blogas, priklauso profesionalams, lygiai taip pat, kaip jiems priklauso „tikroji“ teksto prasmė (iš esmės prezumpcija, kad tekstas turi vieną neginčijamą reikšmę, kuri priklauso literatūros žinovams, grįstas ir Lietuvoje moksleivių laikomas lietuvių kalbos ir literatūros egzaminas). Tačiau implikacija, kad tekstas – o juo labiau, meninis – turi vieną konkrečią reikšmę yra problemiška. Viena vertus, ji priešinasi pačiai meno, kaip asociatyvaus diskurso, prigimčiai. Kita vertus, skatina pasyvų *Kito* santykį su tekstu, kuris, savo ruožtu, trukdo autentiškai patirti kūrinio būtį. Skaitytojų klubuose tokia hierarchiška ir ribota skaitymo patirtis dekonstruojama. J. Varo Zafra teigia, kad skaitytojų klubuose, priešingai nei, pavyzdžiui, paskaitose ar pamokose apie literatūrą, neveikia žinių kontrolės principas, nes nesama „pavyzdinio skaitytojo“³⁵, kuris primestų savo žinojimą kitiems. Skaitytojų klubuose sąveikauja du skaitytojo tipai: „naivusis“ skaitytojas, kuris tekstą pirmiausia priima kaip savo savasties dalį, ir „kritiškasis“ skaitytojas, kuris sieja tekstą su kontekstine informacija³⁶, tačiau abu šiuos vaidmenis atlieka patys dalyviai, kurie, bent jau teoriškai, hierarchijos atžvilgiu yra vienodame lygmenyje. Diskutuodami ir drauge patirdami tekstą skaitytojai kuria savo žinių bendruomenę ir legitimuoja save kaip mąstytojus. Gebėjimas suvokti savo, kaip mąstančio individo, kompetenciją ir galią šiuolaikinėje visuomenėje ypač svarbus: kritinis mąstymas apie pasaulyje dirbtiniu būdu sugeneruotas ar lengvai iškraipomas žinias, regis, tampa vieninteliu keliu į autentišką žinojimą ir suvokimą. Taigi grupinė literatūros teksto interpretacija įgalina individą atrasti savo, kaip potencialaus mąstytojo, identitetą, reikalingą ne tik sąveikaujant su kūrinio, bet ir su „objektyviąja“ realybe. Literatūra moko ne tik turiniu, t. y. tuo, ką pasakoja, nes iš kūrinio skaitytojas pasisemia ne tik tam tikrų žinių ar vertybių; jį aptardamas žmogus mokosi paties mąstymo veiksmo.

Svarbu pabrėžti, kad grupinė interpretacija verčia susidurti su tiesų daugiu: atsižvelgiant į tai, kad, kaip minėta kalbant apie teksto atvirumo principą, reikšmės kūrimo procese reikalingas aktyvus skaitytojo dalyvavimas, galima numanyti, kad tai implikuos teksto reikšmių padauginimą. Nė vienas skaitytojas nėra *tabula rasa*, kurioje autorius gali įrašyti norimas reikšmes, ir „nėra tokio dalyko, kaip savyje uždara sąmonė“³⁷, tad būdų sukurti teksto reikšmę, arba, pasitelkus T. Sodeikos terminą, „atgaminti tikrovę“³⁸, yra daugybė. Grupinės interpretacijos metu individas gauna progą stebėti, kaip tas pats objektas skirtingų subjektyvumų gali būti suvokiamas visiškai kitaip. Šią išvalgą patvirtina ir M. Bachtino teiginys, jog, „mene mes viską atpažįstame ir viską prisimename“³⁹. Kalbant apie skaitytojų klubus pasakytina, kad juose vienoje erdvėje ir laike ima derėti skirtingi atpažinimai ir prisiminimai, pamažu susijungiantys į vieną, kolektyvinį prisiminimo ir atpažinimo veiksmą. Taigi grupinė interpretacija leidžia suvokti reikšmės efemeriskumą ir tam tikrą chaotiškumą, o tai svarbu ir egzistenciškai, mat skaitantis žmogus mokosi priimti faktą, kad buvimas pasaulyje nebūtinai yra vienalytis, vienaprasmis ar visų vienodai suvokiamas. Kitaip tariant, grupinė interpretacija išryškina reikšmę ne kaip duotybę, o kaip procesą. Dalyvaudamas dialoge, kur vienu metu išreiškiamos skirtingos nuomonės, o *Kito* buvimas nebūtinai yra malonus ar patvirtinantis (priešingai, gali tapti iššūkiu), individas mokosi suvokti savo pasaulio patirtį kaip prasmingą net ir nepalankiomis aplinkybėmis. Čia būtų galima dar sykį grįžti prie minėtosios M. Buberio dialoginės egzistencijos patirties: kiekvienas santykis, susitikimas yra grįstas „abipusybe“.

³⁵ Varo Zafra, J. *Clubs de lectura y crítica literaria*, p. 161.

³⁶ Žr. *ibidem*, p. 166.

³⁷ Mickūnas, A.; Stewart, D. *Fenomenologinė filosofija*, p. 51.

³⁸ Sodeika, T. *Filosofija ir tekstas*, p. 15.

³⁹ Bachtin, M. *Autorius ir herojus: estetikos darbai*, p. 345.

taigi reikšmingas yra ne tik vienas kito atliepimas, minčių, vertybių ir idėjų sutapimas, bet pats dalijimusi grįstas ryšys, buvimas santykių tinkle⁴⁰. Būtų galima teigti, kad, fenomenologiniu požiūriu, skaitytojų klubai apima tris svarbiausias dialogo ašis, kurias įvardija M. Gutas: susitikimą, kūnišką sąveiką ir bendros prasmės kūrimą⁴¹.

Apibendrinant galima teigti, jog grupinės interpretacijos tikslas – ne atrasti vieną bendrą teksto prasmę ar išvėlgti „tikrąją“ jo reikšmę, t. y. sukurti ir kone instituciškai patvirtinti vienintelę priimtina teksto tiesą, o kurti santykių tinklą. Viena vertus, svarbu kurti (ar perkurti) savo santykį su tekstu; kita vertus – kurti ryšį su kitais interpretacijos akto dalyviais bei jų interpretacijomis ir teksto perskaitymais. Grupinės teksto interpretacijos veiksmas kaip niekad išryškina M. Merleau-Ponty mintį apie pasaulį kaip vietą, kurioje susitinka ir persipina skirtingos prasmės, o prasmės tapsmo procesas yra ne mažiau svarbus nei ji pati⁴².

Išvados

Pažvelgus į skaitymo patirtį ir skaitytojų klubus iš fenomenologinės perspektyvos, išaiškėjo, kad skaitymas ir dalyvavimas skaitytojų klubuose neturėtų būti suvokiami paviršutiniškai, vien kaip laisvalaikio praleidimo būdai, mat tiek viena, tiek ir kita veikla reikšmingai veikia žmogaus pasaulio patirtį.

Skaitymas praplečia laiko ir erdvės ribas, leidžia išgyventi daugiau nei „objektyvioji“ realybė. Skaitydamas individas nėra vien pasyvus iš anksto sugeneruotos žinutės priėmėjas: jo vaidmuo teksto reikšmės atsiradimo procese yra kertinis. Būtent šis skaitytojo aktyvumas lemia, kad skaitymą galima suvokti ne kaip pasyvų veiksmą, o kaip aktyvią, performatyvią veiklą – atlikimą, įgalinantį meno kūrinio buvimą. Kitaip tariant, be aktyvaus skaitytojo įsitraukimo, tekstas egzistuoja tik materialiuoju pavidalu, bet neatlieka tikrosios savo funkcijos.

Galiausiai, skaitytojų klubai svarbūs skaitytojo pasaulio patirčiai, nes leidžia suvokti save kaip mąstytoją, gebantį formuluoti ir reikšti mintis bei dalyvauti diskusijose, legitimuoja individualų ir autentišką, ne institucinį teksto supratimą. Dalyvaudami skaitytojų klubuose žmonės nuolat palaiko santykį su *Kitu* ir *Kitais*, tad mokosi bendradarbiauti, priimti *Kito* savitumą. Tokiu būdu skaitytojų klubuose formuojasi savarankiškai kritiškai mąstantys individai, pasižymintys daugialype pasaulio patirtimi, ir kuriamos tikrais demokratijos principais paremtos bendruomenės, kuriose vyrauja tarpusavio supratimas ir gebėjimas įsijausti į *Kitą* bei jį atliepti.

Interesų konfliktas

Autorė deklaruoja, kad jokio interesų konflikto nėra.

Apie autorę

Dovilė Kuzminskaitė – humanitarinių mokslų (literatūros krypties) daktarė, vertėja, Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto Lyginamųjų literatūros studijų centro docentė ir vadovė. Mokslinių interesų kryptys: ispanakalbė literatūra, eksperimentinė literatūra, identiteto problemų apraiškos literatūroje.

ORCID

Dovilė Kuzminskaitė <https://orcid.org/0000-0002-1334-9442>

⁴⁰ Buberis, M. *Dialogo principas*. I: *Aš ir Tu*, p. 86.

⁴¹ Gutas, M. *Dialogo erdvė: fenomenologinis požiūris*, p. 16.

⁴² Merleau-Ponty, M. *Juslinio suvokimo fenomenologija*, p. 20.

Literatūra

- Asakavičiūtė, Vaida. Martinas Buberis: egzistencinis dialogas kaip iššūkis medijų visuomenėje. *Logos*, 2020, Nr. 105, p. 6–13. <https://doi.org/10.24101/logos.2020.67>
- Bachtin, Michail. *Autorius ir herojus: estetikos darbai* / sudarė ir iš rusų k. vertė Darius Kovzan. Vilnius: Aidai, 2002.
- Bolaño, Roberto. *Cuentos completos*. Barcelona: DeBolsillo, 2020.
- Buberis, Martinas. *Dialogo principas. 1: Aš ir Tu* / iš vokiečių k. vertė ir įvadą parašė Tomas Sodeika. Vilnius: Kata-likų pasaulis, 1998.
- Cortázar, Julio. *Žaidžiamieji klases* / iš ispanų k. vertė Valdas V. Petrauskas. Vilnius: Alma littera, 2006.
- Eco, Umberto. *Obra abierta*. Barcelona: Ariel, 1979.
- Fischer-Lichte, Erika. *Performatyvumo estetika* / iš vokiečių k. vertė Austėja Merkevičiūtė. Vilnius: Menų spaus-tuvė, 2013.
- Girčienė, Jurgita; Damijonaitytė, Miglė. Biblioterapijos paslaugos viešosiose bibliotekose: Lietuvos atvejis. *Knygo-tyra*, 2023, t. 81, p. 137–178. <https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2023.81.5>
- Gutauskas, Mintautas. *Dialogo erdvė: fenomenologinis požiūris*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010.
- Janavičienė, Daiva. Biblioterapijos paslaugų poreikis Lietuvos viešosiose bibliotekose. *Knygotyra*, 2011, t. 57, p. 207–225. <https://doi.org/10.15388/kn.v57i0.1482>
- Janavičienė, Daiva. Biblioterapija onkologiniams ligoniams ir jų artimiesiems. *Slauga. Mokslas ir praktika*, 2023, t. 4, Nr. 10 (322), p. 19–26. <https://doi.org/10.47458/Slauga.2023.4.29>
- Ką man skaityti? Kam reikalingi knygų klubai ir kas į juos renkasi? *LRT.lt*, 2022, liepos 22 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000225083/ka-man-skaityti-kam-reikalingi-knygu-klubai-ir-kas-i-juos-renkasi> [žiūrėta 2025-04-24].
- Liano, Dante. Occidente, canon y literatura hispanoamericana. *Caravelle*, 2013, No. 100, p. 81–99. <https://doi.org/10.4000/caravelle.134>
- Merleau-Ponty, Maurice. *Juslinio suvokimo fenomenologija* / iš prancūzų k. vertė Jūratė Skersytė ir Nijolė Keršytė. Vilnius: Baltų lankų leidyba, 2018.
- Mickūnas, Algis. Laikas/erdvė – patirtis (I). *Aplinkkeliai.lt*, 2022, vasario 20 d. Prieiga per internetą: <https://aplinkkeliai.lt/musu-tekstai/akademybe/laikas-erdve-patirtis-i/> [2025-04-24].
- Mickūnas, Algis. Laikas/erdvė – patirtis (II). *Aplinkkeliai.lt*, 2022, balandžio 23 d. Prieiga per internetą: <https://aplinkkeliai.lt/musu-tekstai/akademybe/laikas-erdve-patirtis-i-ii/> [žiūrėta 2025-04-24].
- Mickūnas, Algis. Menas kaip pasaulio suvokimo perversmai: ontologijos kritika. In: Mickūnas, Algis. *Estetika: menas ir pasaulio patirtis* / sudarytoja Rūta Brūzgienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011, p. 77–101.
- Mickūnas, Algis; Jonkus, Dalius. Fenomenologinė filosofija ir jos šešėlis. *Metai*, 2015, Nr. 1 (sausis), p. 114–125.
- Mickūnas, Algis; Stewart, David. *Fenomenologinė filosofija* / iš anglų k. vertė Arūnas Sverdiolas. Vilnius: Baltos lankos, 1994.
- Norkus, Zenonas. Apie intencionalinius santykius, intencionalinius kontekstus ir E. Huserlio fenomenologiją. *Problemos*, 1987, t. 37, p. 43–52. <https://doi.org/10.15388/Problemos.1987.37.7192>
- Populiarėjantis laisvalaikio leidimo būdas Lietuvoje – skaitytojų klubai. *Delfi*, 2019, spalio 23 d. Prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/kultura/naujienos/populiarejantis-laisvalaikio-leidimo-budas-lietuvoje-skaityto-ju-klubai-82596535> [žiūrėta 2025-04-24].
- Saboliū, Kristupas. Vaizduotė anapus įsivaizduojančiojo. *Problemos*, 2006, t. 69, p. 113–121. <https://doi.org/10.15388/Problemos.2006.4052>
- Sodeika, Tomas. *Filosofija ir tekstas*. Kaunas: Technologija, 2010.
- Sodeika, Tomas. Miesto metafizika: dykumos tėvų profenomenas arba tobulo tylėjimo pamokos. *Religija ir kultūra*, 2008, t. 5, Nr. 2, p. 62–85. <https://doi.org/10.15388/Relig.2008.2.2780>

- Sodeika, Tomas. Ontologija ir medijos: *les liaisons dangereuses*. In: Sodeika, Tomas; Šerpytytė, Rita; Bacevičiūtė, Danutė. *Ontologijos transformacijos: medijos, nihilizmas, etika*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015, p. 15–105.
- Varo Zafra, Juan. Clubs de lectura y crítica literaria. *Boletín de la Asociación Andaluza de Bibliotecarios*, 2024, No. 127, p. 159–176. Taip pat prieiga per internetą: <https://aab.es/wp-content/uploads/2024/06/127-BAAB-159-176.pdf> [žiūrėta 2025-04-24].